

جریان بازار و نیروهای سیاسی به وی اعتماد داشتند، این رابطه تنها به عرصه اقتصادی یا سیاسی محدود نمی‌شد؛ بلکه در تمام بخش‌های جامعه گسترش داشت. همین رویکرد سبب شد نوعی قدرت موازی در برابر قدرت رژیم شکل بگیرد که برای دستگاه حاکمه واهمه برانگیز بود. آیت‌الله العظمی میلانی در امور مختلف، به‌ویژه امور سیاسی، نقش آفرینی می‌کرد و ساختارهای تازه‌ای به وجود می‌آورد که پشتوانه مردمی داشت. در یادداشت‌های مهندس بازرگان نمونه‌های بسیار فراوانی از حمایت‌های آیت‌الله العظمی میلانی دیده می‌شود؛ از جمله حمایت‌های مالی برای خانواده‌های زندانیان سیاسی، برخی از این زندانیان که وضعیت مالی بدی نداشتند، به آیت‌الله العظمی میلانی نامه می‌نوشتند و تقاضا می‌کردند که کمک‌ها در اختیار افراد نیازمند قرار گیرد.

■ در مشهد، به صورت خیلی اختصاصی، آیت‌الله العظمی میلانی حامی اصلی بسیاری از فعالیت‌هایی بود که عموماً از طرف معتقدین و مذهبی‌ها شکل می‌گرفت. فعالیت‌های این گروه‌ها، چنان که می‌دانید بر جریان مبارزاتی تمام کشور اثر می‌گذاشت. لطفاً درباره ارتباط آیت‌الله العظمی میلانی با این جریان‌ها توضیحاتی ارائه بفرمایید.

به نکته خیلی مهمی اشاره کردید. در مشهد هم جریان‌های متعدد و مؤثری مورد حمایت آیت‌الله العظمی میلانی قرار داشتند. به عنوان نمونه، «کانون نشر حقایق اسلامی» بی‌هیچ تردید، از جریان‌هایی به حساب می‌آمد که با حمایت آیت‌الله العظمی میلانی شکل گرفت. تشکیلات استاد محمدتقی شریعتی پس از حمایت آیت‌الله العظمی میلانی گسترش مضاعفی پیدا کرد. در برخی اسناد ساواک آمده است که آیت‌الله العظمی میلانی توانسته است همه روشنفکران مشهد را به گرد خودش جمع کند. می‌دانید که کانون با دانشگاه، با جریان‌های فکری و با اقشار مختلف جامعه ارتباط داشت و این باعث شده بود آنها

آیت‌الله العظمی میلانی را مرجع خود بدانند. رفت و آمد این چهره‌ها برای دستگاه هشداردهنده بود؛ زیرا نهادهای جدید و مدرن، مانند دانشگاه‌ها، قرار بود فقط زیر نفوذ رژیم باشند. در میان مراجع آن دوره، کمتر کسی چنین جایگاهی داشت و آیت‌الله العظمی میلانی یک استثنا محسوب می‌شد. با حمایت او، برخی از عالمان برجسته و صاحب‌فکر وارد

دانشگاه مشهد شدند و در رشته‌های الهیات، فلسفه و... به تدریس پرداختند و در ردیف استادان برجسته این دانشگاه قرار گرفتند؛ افرادی مانند مرحوم استاد سیدجلال الدین آشتیانی. این ارتباط علمی و فکری سبب شد حلقه‌های تازه‌ای از ارتباط میان حوزه و دانشگاه شکل بگیرد که در نوع خودش بسیار تأثیرگذار بود. نمونه دیگری که قابل توضیح و بررسی به نظر می‌رسد، ماجرای برگزاری کنگره هزاره شیخ طوسی است که بی‌تردید با حمایت فکری آیت‌الله العظمی میلانی برگزار شد. ایشان آگاهی گسترده‌ای از جهان اسلام و اوضاع آن داشت و با مجامع اسلامی خارج از ایران ارتباطی استوار برقرار کرده بود و همین مسئله، در شکل گرفتن مجامع علمی در حوزه و دانشگاه تأثیر مستقیم می‌گذاشت. آقای پیرنیا، استاندار وقت خراسان، در خاطراتش می‌نویسد که وقتی نزد آیت‌الله العظمی میلانی رفته و خواسته است درباره جهان اسلام توضیحاتی ارائه بدهد، او در پاسخ به دقایق و ظرایفی از وضعیت جهان اسلام اشاره کرده که بسیار بیشتر از اطلاعات پیرنیا بوده و او را شگفت زده کرده است. آن مرحوم هم ذهن بسیار عمیقی داشت و هم می‌خواست امور، منطقی و دقیق سامان یابد؛ به گونه‌ای که هم دین جایگاه خودش را حفظ کند و

ارتباط آیت‌الله العظمی میلانی با جریان‌های سیاسی، از نهضت ملی تا نهضت آزادی و سپس نهضت امام خمینی (ره)، نه هیجانی و مقطعی بود و نه بر اساس فشار جریان‌ها؛ بلکه بر پایه درکی ساختاری از منافع جامعه اسلامی سامان می‌یافت. او «مبنای دینی» را هرگز فدای «ضرورت‌های سیاسی» نمی‌کرد

هم ملیت. نقش مرجعیت در وفاق ملی در زمان آیت‌الله العظمی میلانی کاملاً آشکار شد و به چشم آمد. در آن وقت، برخی از مراجع این پیوندها را کمتر می‌دیدند، اما آیت‌الله العظمی میلانی، با کوله بار تجربه‌های روزگار حضور در نجف و کربلا و با شناخت گسترده از جهان اسلام، آگاهانه به آن توجه داشت. شخصیت‌هایی مثل شهید بهشتی، امام موسی صدر و دیگران، با حمایت فکری و مالی او در نقاط مختلف جهان اسلام و حتی بیرون از دنیای اسلام حضور پیدا کردند و تأثیرات فوق‌العاده‌ای بر اجتماعات هدفشان گذاشتند. به همین دلیل، پس از استقرار مرجعیت آیت‌الله العظمی میلانی، ایشان به نقطه ثقل حرکت‌های فرهنگی جهان تشیع تبدیل شد. مرجعیت او نه فقط به مشهد و خراسان، نه حتی به ایران، بلکه تا شبه‌قاره هند، پاکستان، بنگلادش و آسیای میانه به رسمیت شناخته شده بود. برخی از شاگردان آن مرحوم، هنوز هم در آن مناطق مرجعیت معتبری دارند. آیت‌الله العظمی میلانی در دوران حیات خود جایگاه مرجعیت را به سطحی بسیار بالا ارتقا داد.

■ طبعاً چنین شخصیتی برای تأثیرگذاری باید از خصوصیات ویژه و مؤثری برخوردار باشد. به نظر شما برجسته‌ترین خصوصیت آیت‌الله العظمی میلانی که باعث شد وی در ساحت فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی چنین تأثیرگذار شود، چیست؟

به نظر من مهمترین ویژگی شخصیت آیت‌الله العظمی میلانی که باعث می‌شد او در همه امور به توفیقات گسترده دست یابد، آگاهی فوق‌العاده از وضعیت زمانه و در عین حال، گریز

